

O'ZBEK TILIDA UNDOV SO'ZLAR VA ULAR BILAN BOG'LIQ MORFOLOGIK ORALIQ HOLATLAR

T.H.Asadov¹

Mas'ul muallif: Asadov To'liqin Hamroyevich, h Buxoro davlat universiteti O'zbek tilshunosligi va jurnalistika kafedrası dotsenti, f.f.n.

e-mail: t.h.asadov@buxdu.uz

Received: 02 Oktabr 2026

Accepted: 07 Oktabr 2026

Published: 12 Oktabr 2026

Copyright: © 2026 by the author(s). Licensee Buxoro xalqaro universiteti ilmiy axborotnomasi.

Iqtibos uchun: Asadov, T. H. O'ZBEK TILIDA UNDOV SO'ZLAR VA ULAR BILAN BOG'LIQ MORFOLOGIK ORALIQ HOLATLAR / T. H. Asadov // Buxoro xalqaro universiteti ilmiy axborotnomasi. — 2026. — T. 10, № 1. — B. 398–401.

1. h Buxoro davlat universiteti O'zbek tilshunosligi va jurnalistika kafedrası dotsenti, f.f.n.

Annotatsiya. Mazkur maqolada o'zbek tilida undov so'zlarning o'rganilishi tahlil etilgan bo'lib, ushbu turkumning manbalarda berilishi, bundagi o'ziga xosliklar bayon etilgan. Undov so'zlar bilan bog'liq oraliq holatlar, ya'ni mustaqil so'z hamda undovlar orasidagi birliklar tahlilga tortilgan. Oraliq so'zlarning lug'atlardagi ifodasi, turkumlikka munosabati kuzatilgan, o'zni bilan munosabat bildirilgan.

Kalit so'zlar: undov so'z, semantik-grammatik ma'no, ot, fe'l, oraliq so'z, til taraqqiyoti, polifunksionallik.

МЕЖДОМЕТИЯ В УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКЕ И СВЯЗАННЫЕ С НИМИ МОРФОЛОГИЧЕСКИЕ ПЕРЕХОДНЫЕ ЯВЛЕНИЯ

Аннотация. В данной статье анализируется изучение междометий в узбекском языке, рассматривается их представление в лингвистических источниках и раскрываются характерные особенности их описания. Анализу подвергаются переходные явления, связанные с междометиями, то есть единицы, находящиеся между знаменательными словами и междометиями. Рассматривается репрезентация переходных слов в словарях, их соотношение с частеречной принадлежностью, а также в соответствующих случаях высказывается авторская позиция относительно их статуса.

Ключевые слова: междометие, семантико-грамматическое значение, имя существительное, глагол, переходное слово, развитие языка, полифункциональность.

INTERJECTIONS IN THE UZBEK LANGUAGE AND MORPHOLOGICAL TRANSITIONAL PHENOMENA ASSOCIATED WITH THEM

Abstract. This article analyzes the study of interjections in the Uzbek language, examining their representation in linguistic sources and describing the specific features of their treatment. Particular attention is paid to transitional phenomena associated with interjections, namely units that occupy an intermediate position between notional words and interjections. The representation of such transitional words in dictionaries and their relationship to parts of speech are examined, and, where appropriate, the author's position regarding their status is presented.

Keywords: interjection, semantic-grammatical meaning, noun, verb, transitional word, language development, multifunctionality.

Kirish. Undov so'zlarning nazariy jihatlarini – grammatik-semantik xususiyati dunyo tilshunosligida ko'pgina olimlar, jumladan, M.D.Gutner, I.S.Misyavichene, T.V.Paxolkova tomonidan o'rganilgan [3;6;7]. O'zbek tilshunosligida esa mazkur turkum so'zlarini monografik jihatdan o'rganish o'tgan asrning 50-yillariga to'g'ri keladi. O'zbek tilshunosligida undov so'zlar atroflicha o'rganilib, ilmiy xulosalar chiqarilib, tasnif hamda tavsif etilgan. Bu boradagi dastlabki ishlardan biri S.Usmonov tomonidan amalga oshirilgan. Olimning "Hozirgi zamon o'zbek tilida undovlar" nomli tadqiqotida undov so'zlarning o'ziga xos grammatik xususiyatlari ochib berilgan, ular semantik jihatdan tasniflagan [11]. Mazkur tadqiqotdagi undovlar haqidagi nazariyalar o'zbek tilida yaratilgan darslik va qo'llanmalar uchun shu mavzuni yoritishda ma'lum ma'noda xizmat qildi, deyish mumkin.

Nisbatan keyin yaratilgan "O'zbek tili grammatikasi" (-T.,1975) kitobida "Undov" so'zlarning ma'no turlariga kengroq o'rin ajratilganligini kuzatamiz (Bunda undov so'zlar – R.Qo'ng'urov tomonidan yozilgan). Shuningdek, undov so'zlarning murakkabroq ko'rinishlari, ya'ni ma'no jihatdan oraliq holatlarga ega birliklar ham kuzatilib, ular "alohida gruppalar undovlari" sarlavhasi ostida talqin etilgan [15,591-601].

Nisbatan keying davrlarda uanda undov so'zlar bilan bog'liq turlicha qarashlar ham yuzaga keldi. Jumladan, Sh.Rahmatullayev undovlarni bog'lovchi va yuklamalar qatoriga o'rganishni tavsiya etadi [9]. I.Madrahimov undovlarni taqlid so'zlar bilan bir guruhga "tasvirlovchi leksemalar" qatoriga kiritadi [5], yangi tadqiqotlarda, jumladan, R.Bobokalonov o'z dissertatsiyasida undov so'zlarni nomustaqil lug'aviy ma'noli so'zlar guruhi, ya'ni so'z-gaplar tarkibiga kiritib o'rganishni bayon etadi [1].

Ko'rinadiki, undov so'zlarning nomlanishi, o'rni bilan bog'liq ziddiyatli qarashlar uchrab turadi. Undov so'zlar ayrim zamonaviy darsliklarda ham so'z-gaplar sifatida talqin etilib kelinmoqda ("undov so'z-gaplar"). Undovlar o'z tabiatiga ko'ra mustaqil va yordamchi so'zlardan farq qiladi. Bu farq ularning:

- o'ziga xos ma'no ifodaga ega bo'lishi;
- mustaqil holda gap bo'lagi bo'la olishi;
- gap tarkibida boshqa bo'laklar bilan sintaktik aloqaga kirisha olmasligi;
- bog'lamlar, zamon, mayl, shaxs-son shakllariga ega bo'lolmasligida ko'rinadi.

So'z-gaplar tarkiban hamda mazmunan murakkab birliklar sanaladi. Ular o'z navbatida: a) sof so'z-gaplar (sof undov va modal so'zlar; tasdiq, inkor so'zlar; taklif, ishoralar); vazifadosh so'z-gaplar.

Aslida, barcha mustaqil turkumlarga oid bir qator so'zlar vazifadosh so'z-gaplar bo'lib kela oladi. Bu esa so'z-gaplar bilan bog'liq oraliq holatlarga sabab bo'luvchi birinchi holat sanalsa, ikkinchidan, undov so'zlarning dastlabki hamda hozirgi holatidan kelib chiqib, ya'ni mazkur so'zlarning tarixiy taraqqiyoti asosida ularni: a) undovlashgan; b) undovlashayotgan; d) undovsimon so'zlarga bo'lib talqin qilish [10,270-271] ham undovlar bilan bog'liq oraliq holatlar mavjudligiga ishora qiladi. Birinchi turga ko'ra yuzaga kelgan so'zlar (ura, olg'a...) o'z aloqasini ona turkumdan butunlay uzmagan bo'ladi. Ikkinchi turga ko'ra so'zlar (jumladan: yashang, xayr) "o'tish yo'lidagilar" sifatida baholanadi. Uchinchi turga mansub birliklar so'z-gap vazifasida keluvchilar bo'lib, o'rni-o'rni bilan nutqiy vaziyat talabi bilan undov so'z pozitsiyasida keladi. Shu bilan bog'liq ayrim misollarni kuztamiz: 1. Qo'y so'yilganda shunchalik seskangan odam birovni o'ldirishga qurbi yetarmidi. (O'. Hoshimov, "Ikki eshik orasi") 2. – Och bo'lsa kerak. Amaki kun bo'yi uyida bo'lmaydi. – Kel, ul-bu beramiz, taklif qildi Abdulla. (O'. Umarbekov, "Odam bo'lish qiyin") Birinchi misolda shunchalik so'zi his-hayajon bilan bog'liq holatni ko'rsatsa, ikkinchi misoldagi II shaxs buyruq-xitob shaklidagi kel so'zi da'vat, undashni anglatadi. Bulardagi undovdan tashqari hodisalar, ya'ni shunchalik, kel so'zlari shartli undov so'z (nutqiy undov) vazifasini bajarmoqda. Umuman, ko'plab so'zlar matn qurshovida undov so'z vazifasida keladiki, mazkur holat undov bo'lmagan so'zlarning sintaktik funktsiya almashishi bilan belgilanadi, bu holatga ko'ra nutqiy undovlar sifatida qarash to'g'riroq bo'ladi.

Bugungi kunda undov so'zlarning pragmatik xususiyatlarini tadqiq etish borasida ham ishlar amalga oshirilmoqda. Ma'lumki, undovlar subyektiv baho ifodalashda ham ishtirok etadiki, bu holat ularning pragmatik jihati bilan baholanadi. Subyektiv baho nutq egasining gapda bevosita ifodalanmagan, yashirin xarakterdagi ichki nutqiga ishora sanaladi. Mazkur holat undov hamda modal so'zlarda ko'proq kuzatiladi [11,14].

Undov hamda boshqa turkum oraliqidagi so'zlarning "O'zbek tilining izohli lug'ati"dagi ifodasini kuzatadigan bo'lsak, ular qatorida faqatgina grammatik ma'no ifodasi uchun qo'llanadigan so'zlar bilan bir qatorda mustaqil ma'no ifodasiga ega leksemalarga ham guvoh bo'lamiz.

Ma'lumki, tilshunoslik nazariyasida so'zlarni turkumlashtirish (kategoriyalashtirish) da semantik, morfologik, sintaktik mezoniga amal qilish ommalashgan. Jahon tilshunosligi, turkologiya, o'zbek tilshunosligida so'zlarni turkumlashda ayrim tilshunoslar so'zning leksik ma'nosini yetakchi qilib olsa, boshqalari so'zning shakli va o'zgarishini yoki so'zning gap tarkibidagi vazifasini yetakchi omil sifatida baholashadi. Ta'kidlash o'rinliki, so'z turkumlarini belgilashda o'tmishda, asosan, semantik mezoniga tayanib ish ko'rilgan. Morfologik va sintaktik xususiyatlar esa qo'shimcha – ikkilamchi, ya'ni so'zning ma'no xususiyatidan kelib chiqadigan belgi sifatida qabul qilingan.

Lug'at qatlamidagi ayrim so'zlarning ikki paradigma (so'z turkumi)dan ham o'rin egallay olishi (oraliq so'z ekanligi) so'zlarni turkumlashda uch asosli mezoniga soya solishi mumkin. Mazkur mezonlar tilning paydo bo'lishi, shakllanishi va taraqqiyoti kesimida so'zning rivoji muammosi bilan bir tomondan, so'zlarning polifunksionallik xususiyatlari bilan ikkinchi tomondan bog'lanib ketadi. Boshqacha aytganda, diaxronik jihatdan ayrim so'zlarning o'z turkumlarini tark etib, boshqa turkumlarga ko'chishi hodisasi bilan birga, tilning muayyan bir sinxronik holatida kamida ikki paradigmaga kirish imkoniyatining saqlanib turishi bu mezonlarning har doim ham birday amal qila olmasligini ko'rsatadi. Chunki til dalillari so'zni turkumlarga aratishning semantik, sintaktik, morfologik mezonni istalgan so'zni biror turkumga kiritish uchun doim ham yetarli bo'lavermaydi [2,7]. Bundan xulosa chiqadiki, so'z turkumlari va ularni farqlash bilan bog'liq muammolarning yuzaga kela borishiga ba'zida tilning ijtimoiyligi ham sabab bo'ladi. Umuman, tining ijtimoiyligi evazi o'laroq ayrim so'zlar polifunksionallik kasb eta boradi. Bu esa ularda ikki va undan ortiq paradigmada ham o'rin topa olish imkoniyatini yuzaga keltiradi. Lekin so'zdagi polifunksionallik doim ham bir turkumdagi so'zni boshqa turkumga o'tib ketishiga yo'l ochavermaydi. Bu holatni, ya'ni so'zlarning muayyan bir turkum doirasida qat'iytlashishida tilning ijtimoiyligi muhim rol o'ynaydi.

Izohli lug'atda undovlar bilan bog'liq oraliq birliklar, ya'ni ham undov, ham boshqa turkum birligi sifatida talqin qilingan so'zlar guruhi sifatida quyidagilar keltiriladi: aylanay (fe'l-undov), ba (undov-taqlid), e (undov-modal), esiz (undov-modal), ey (undov-yuklama), jim (ravish-undov), jo'na (fe'l-undov), maza (sifat-undov), olg'a (ravish-undov), tak (taqlid-undov), tek (ravish-undov), yasha (fe'l-undov), shoshma(ng) (fe'l-undov).

Kuzatishlar ko'rsatadiki, fe'llarning buyruq-xitob undovi bo'lib kelishi keng tarqalgan. Izohli lug'atda bu holat jo'na, yasha, shoshma kabilar bilan izohlanganligiga guvoh bo'lamiz. Shuningdek, kel, qara, to'xta, bor, tur, o'yla, o'ylab ko'r va h.k. fe'llar ham buyruq-xitob ma'no ifodasiga ega hisoblanadi, lekin bular O'TILda undov so'z ham bo'lib kelishi ko'rsatilmaydi, fe'l-undov oraliq so'zi sifatida baholanmaydi (grammatik xarakteristika berilmaydi). Bunday har xillik esa lug'at foydalanuvchisini o'ylantirishi tabiiy.

Fe'l-undov oraliq so'zlar buyruq-xitob (imperativ) undovlari mohiyati bilan uyg'un bo'lib, ular buyruq-xitoblik ma'nosini anglatishga ixtisoslashgan, deyish mumkin. Yoshi katta ayollar nutqida qo'llanuvchi o'rgilay, girgittan, qoqindiq

kabi murojaat birliklari bilan sinonimlikka kirishadigan aylanay so'zi grammatik jihatdan soddalashgan leksema sanaladi. Bu so'z buyruq-xitob undovi vazifasida ham kela oladi. Lekin qolgan sinonimik a'zoldan o'z lug'aviy ma'nosini bir qadar saqlaganligi bilan farqlanadi. Mazkur holat uning oraliq birlikligidan xabar berib turadigan nutqiy omonimik birliklar (aylanay I, aylanay II) ekanligidan dalolat beradi. Aylanay so'zi xitob bilan birga suyish, erkalash munosabatlari uchun qo'llanadi [13,194].

Ba (undov-taqlid) so'zi qo'llanishiga ko'ra kundalik turmushda avvalo taqlid (qo'y tovushiga taqlid), keyingina undov so'z tarzida ishlatilsa-da, izohli lug'atda dastlabki ma'noda undov so'z ("ba'zi uy hayvonlarini chaqirish uchun ishlatiladigan so'z") sifatida baholanadi [13,224].

E/ey (undov-yuklama) birliklari ham murojaat, ham ma'no kuchaytirish, bo'rttirish vazifasida keladi. "E" undov so'z bo'lganda ajablanish, taajjub, hayrat...; chaqiriq, murojaatni, yuklama bo'lib kelganda so'zga diffis orqali birikib ma'no ta'kidini ifoda etadi. Ularning izohida lug'atlararo farqlanish ham mavjud [14,5]. Ey so'zi e so'zidan farqli holda dastlab murojaat, chaqiriq ma'nosini bildiradi. Bu holatni e undoviga qo'shilib kelgan "y" tovushi ta'minlagan, deyish mumkin. Ba'zida esa boshqa bir murojaat birligi oldidan kelib, shu murojaat birligining ma'no ifodasini yanada kuchaytirib ko'rsatishga xizmat qiladi. Bu vaqtda bir vaqtning o'zida ham buyruq-xitob undovi, ham yuklama vazifasida kelgan bo'ladi, bu holat izohli lug'atda bayon etilmaydi.

Ey so'zi bilan bog'liq yana bir holat e'tiborga loyiq, bu ham uning turkumlikka munosabatini belgilay oladi, ya'ni manbalarda ey birligining o'zi qo'shilgan so'zga munosabatida ikki xil holatni ko'ramiz. Masalan: kel, ey soqiy yoki kel-ey, soqiy kabi. Ey so'zi bilan bog'liq bundagi turkumlik farqlanish talaffuz hamda imlo bilan bog'liq holda kechadi.

Undovlar sirasida oraliq holatlardan shundaylari borki, ularni turkumlik jihatdan farqlash juda mushkul. Buni izohli lug'atda undov-modal so'z sifatida sharhlanadigan esiz so'zida kuzatamiz. "O'zbek tilining izohli lug'ati" ning birinchi nashrida (-T.,1981) mazkur so'zga nisbatan undov-modal-ravish oraliq so'zi sifatida qaralishi mazkur so'z bilan bog'liq mavjud murakkablikni yana bir karra oshiradi, deyish mumkin.

Aslida, esiz so'zining undovlik hamda modallik differensiyasi oxiriga yetmagan bo'lib, ushbu so'zda undovga xos grammatik tabiat (his-hayajon) hamda modallik (muayyan bir holatga munosabat; butun bir gap mazmuniga oidlik va b.) o'ta qorishiq holatda keladi. Shu sababi mazkur so'zlarning izohli lug'atdagi turkumlik kesimidagi izohi bir-biriga juda o'xshash bo'lib qolgan [14,64-65]. Esiz so'zi attang, afsus va h.k. so'zlar bilan sinonimlikka kirishadi [4,40]. Lekin izohli lug'atda faqatgina esiz so'zi ikki turkum (undov-modal) doirasida izohlanadi, qolgan so'zlar, jumladan, afsusus – modal, attang – undov so'z, ya'ni bir turkum birligi sifatida qaraladi [13,53;170]. Etimologik lug'atlarda esa boshqacharoq qarash kuzatildi, ya'ni afsus so'zi otdan o'sib chiqqan undov so'z sifatida baholanadi [8,14]. Umuman, attang, esiz, afsus so'zlarining turkumlikka munosabatida ziddiyatli qarashlar mavjud. Bu esa mazkur so'zlarning morfologik tabiati qorohg'iligidan dalolat beradi.

Aslida, afsusus, attang, taassuf so'zlari pushaymonlik hissi bilan bog'liq holat (predmetlik) ni anglatadi. Etimologik lug'at ma'lumotlari ham (masalan: afsus – otning ko'plik shakli arabcha ko'plik shakli formasi bilan hosil bo'lgan) ushbu fikrni asosli dalillay oladi [8,14]. Mazkur so'zlar birlamchi ma'noda predmetlik, ikkilamchi ma'noda ifoda semali polifunksional leksemalar sanaladi, ya'ni ularni ot leksemalarning ikkilamchi vazifa bajarishiga ixtisoslashganligi bilan baholash mumkin.

Umuman, ayrim so'zlar polifunksionalligiga ko'ra birlamchi hamda ikkilamchi vazifalar (ikki turkumlik) ga ham ega. Bu esa ayrim so'zlarning ikki paradigma (so'z turkumi) dan o'rin egallay olishiga zamin yaratadi. Provvardida turkumlararo oraliq so'zlar yuzaga keladi. Ularning bu tabiati so'zlarni turkumlashdagi uch asosli mezonga soya solishi mumkin. Mazkur holat omonimiyaga o'xshash hodisaga ishora qilsa-da, ularni polifunksionallik bilan baholash hamda til me'yorlari uchun bu holni tabiiy deb qabul qilish to'g'ri bo'ladi. Chunki so'zning tarkiban va mazmunan rivoji ularning sinxron holatda ham yot turkum belgilarini o'zida kasb eta borishini, muayyan bir so'zning turkumlik jihatidan ikki paradigmaga kirish imkoniyatini yaratadi. Xuddi shu holat mustaqil so'zlar hamda undovlar bilan bog'liq holda ham kechmoqda. Buning natijasida mustaqil so'z va undov so'z bilan bog'liq o'nlab birliklarni oraliq so'zlar doirasida birlashtiradi. Mazkur so'zlar tilning ijtimoiyligi evaziga yangi-yangi shakldosh so'zlar guruhini ta'minlashi, ular qatorini kengaytirishi yoki faqatgina polifunksional so'z sifatida qolishi mumkin. Shuningdek, izohli lug'atlarda oraliq so'zlarga turkumlik jihatdan yondashilganda polifunksional birlikka doim ham to'g'ri tasnif berilgan, deb bo'lmaydi. Bunda so'zning turkumlikka munosabatida til va nutq tafvutidan kelib chiqib ish tutish samarali sanaladiki, mazkur hol izohli lug'atlarda so'zlarga grammatik xarakteristika berilganda doim ham inobatga olinavermagan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

- [1] Бобокалонов, Р. Ўзбек тилида семантик-функционал шаклланган сўз-гаплар: Филол. фан. номз. дисс. – Т., 2000.
- [2] Ботирова А.Э. Ўзбек тилида сўз туркумларининг бирламчи ва иккиламчи вазифасининг функционал-синтактик таҳлили: Филол.фанлари номзоди... дис. –Қарши, 2018.
- [3] Гутнер, М. Семантические и структурные особенности междометий современного английского языка. Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – М., 1962.
- [4] Ҳожиёв, А. Ўзбек тили синонимларининг изоҳли луғати. –Т.: Ўқитувчи, 1974.
- [5] Мадрахимов, И. Ўзбек тилида сўзларнинг серқирралиги ва уни таснифлаш асослари: Филол. фан. ном...дисс. автореф. –Т.,1994.
- [6] Мисьявичене, И. Междометие как раздел лексикологической фонетики: на материале современного

английского языка: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – М., 1982.

[7] Пахолкова, Т. Междометия в речевом общении: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Череповец, 1998.

[8] Раҳматуллаев, Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. III. (форсча, тожикча бирликлар ва улар билан ҳосилалар) – Т.: Университет, 2009.

[9] Раҳматуллаев, Ш. Ҳозирги адабий ўзбек тили. –Т.: Университет, 2006.

[10] Sayfullayeva, R.va b. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Darslik. – Т.: Fan va texnologiyalar. 2010.

[11] Umurzakova, G. Undov, taqlid va modal so'zlar pragmatikasi (turli tizimdagi tillar misolida): Filol. Fan... bo'yicha falsafa dok...(PhD) avtoref. –Т., 2025.

[12] Усмонов, С. Ҳозирги замон ўзбек тилида ундовлар: Филол. фан. канд. ... дисс. – Т., 1952.

[13] O'zbek tilining izohli lug'ati. 6 jildli. Birinchi jild. – Т.: G'.G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa uyi, 2023.

[14] O'zbek tilining izohli lug'ati. 6 jildli. Ikkinchi jild. – Т.: G'.G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa uyi, 2023.

